
КОГНІТИВНА ЛІНГВІСТИКА СОЦІОЛІНГВІСТИКА ДІАЛЕКТОЛОГІЯ

УДК 811.161.2'42

О. В. Архіпова

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ “ЧОЛОВІК”: ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ (НА МАТЕРІАЛІ АНТОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПРОЗИ “ДЕКАМЕРОН”)

Архіпова О. В. Вербалізація концепту “чоловік”: гендерний аспект (на матеріалі антології сучасної української прози “Декамерон”).

У статті розкрито роль тропів у мовному вираженні концептів, визначено основні складники концепту “чоловік”, виділено його спільні й відмінні вербалізатори в жіночій та чоловічій сучасній українській прозі.

Ключові слова: вербалізатори, гендер, концепт, концептуальний аспект.

Архіпова Е. В. Вербалізація концепта “мужчина”: гендерный аспект (на материале антологии современной украинской прозы “Декамерон”).

В статье раскрыта роль тропов в языковом выражении концептов, определены основные составляющие концепта “мужчина”, выделены его общи и различные вербалізаторы в женской и мужской современной украинской прозе.

Ключевые слова: вербалізаторы, гендер, концепт, концептуальный аспект.

Archipova H. V. Verbalization of the concept of “man”: gender (based on the anthology of contemporary Ukrainian prose “Decameron”).

In the article the role of tropes in the linguistic expression of concepts, the basic components of the concept of “man”, select it, and various obshii verbalizatory in female and male tion soovremennoy Ukrainian prose.

Key words: verbalizatory, gender, concept, conceptual aspect.

Останнім часом в Україні актуальним є вивчення проблем місця й ролі чоловіка та жінки в соціумі. Сьогодні дослідження, спрямовані на вивчення жіночої та чоловічої концептуальної картин світу, мовних особливостей художніх творів як відображення уявлень про реальну дійсність.

У наукових колах активно вживаним є поняття “гендер”. До 1970-х років ХХ ст. це був суто філологічний термін на позначення граматичного роду, а соціогуманітарні, природничі дисципліни використовували поняття “статі”, адже саме анатомічну стать трактували як визначальний чинник соціальної поведінки людей. З 1968 року психологи рекомендують уживати слово “гендер” на позначення соціального виміру статі, підкреслюючи, що стать індивіда, її усвідомлення й формування (гендер) є різними феноменами [4].

У ХХ ст. гендерні питання активно вивчали британські й американські лінгвісти: С. Беннет, А. Годдард, Л. Паттерсон, Дж. Мілс, Д. Спендер, Дж. Уїлліамс та ін. З набуттям чинності Закону України “Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків” (2006 рік) починає свій відлік українська державна гендерна політика. У вітчизняному мовознавстві гендерній проблематиці присвячено праці О. Бессонової, Г. Богдановича, Л. Сінельнікової, О. Холода, А. Шиліної, Ю. Маслової, В. Слінчук та ін. У Російській Федерації гендер успішно вивчають О. Горошко, А. Кириліна, І. Ольшанський та ін.

На межі ХХ–ХХІ ст. лінгвістичні студії набувають міждисциплінарного характеру. Мову вивчають у зв’язку з психологією, етнографією, культурологією. Виникає й стрімко розвивається когнітивна лінгвістика, яка досліджує інформацію і способи її мовної реалізації. Набуває поширення термін “концепт”. Ідентифікацію власне поняття “концепт” із відповідним словом, яке термінує його в науковій картині світу, пов’язують з ідеями концептуалізму — одного з напрямів середньовічної схоластичної філософії, започаткованого, на думку одних дослідників, Д. Скотом (близько 1266–1308 рр.), на думку інших, П. Абеляром — французьким філософом і теологом, що жив на межі ХІ–ХІІ ст. [4: 35–47].

В англійській мові “*concept*” як філософський термін на позначення “поняття а ргіогі” починає широко вживатися з другої половини ХІХ ст. У російській мові слово “*концепт*” починає вживатися з 1920-х рр., до середини 1970-х рр. побутує як повний синонім терміна “*поняття*”. У 1970-х рр. термін “*концепт*” входить у термінологію філософів та лінгвістів переважно в розумінні “чисте поняття”. Однак до середини 1980-х рр. лексеми “*концепт*” і “*поняття*” здебільшого вживають диференційовано [5: 35–47].

Термінологічне осмислення поняття “*концепту*” як сутності, починаючи з ХVІІ ст. пов’язане з іменем Дж. Гарвея, який розкривав категорію сутності буття через поняття “*концепт буття*”. У другій половині

XIX ст. Боуен визначає концепт як “сукупний, загальний або універсальний образ (репрезентант) цілого класу предметів” на протигаву одиничним образам, що є результатом перцепції або інтуїції [6: 13].

С. Аскольдов виділяє три інтерпретації концептів (ідеться про пізнавальні концепти) — *ідеалістично-* та *інтуїтивно-гносеологічний* напрям (концепт не є розумовим утворенням, це об’єктивне буття, спільність, яка лежить в основі ідеальної дійсності), *номіналізм* (концепти — це індивідуальні уявлення) і *концептуалізм* (концепти існують у людському розумі, проте природа їх не зрозуміла) [2: 268–270].

Ю. Степанов зазначає, що до концептів належать семантичні утворення, які мають певну лінгвокультурну специфіку, а також, так чи так, характеризують носіїв мови [6: 8].

Концепт у проєкції на семантику менталітету є організованою у певний спосіб мислення множинністю конкретно зумовлених елементарних смислів (ноєм), що їх породжують ті чи ті ментальні образи. Інакше, концепт — це семантика менталітету того чи того етносу в його проєкції на окремих фрагмент світу [6: 56].

Цікавою є думка В. Колесова, згідно з якою концепт — це вихідна точка семантичного наповнення слова (його етимон) і одночасно кінцева межа розвитку (концепт сучасної культури), у зв’язку з чим диференціюються поняття “*концептум*” (від *conceptum*) як зерно, зародок смислу, позначене терміном *концепт-етимон*, і “*концептус*” (від *conceptus*) як твердження, поняття, уявлення про предмет [7: 31].

Одним з таких семантичних утворень є концепт “чоловік”. Сучасні мовознавчі студії опинились під потужною хвилею наукових праць, присвячених аналізу й описові концептів загалом, і концепту “чоловік” зокрема, це праці О. Бондаренка (2005), А. Волобуєвої (2005), О. Калугіної (2007), А. Архангельської (2006, 2007), Л. Ставицької (2006), Г. Щедрик (2010) тощо. Дослідження даного концепту здебільшого здійснюють на лексичному мовному ґрунті з погляду протиставлення “чоловік” — “жінка”, що дозволяє виявити гендерні ознаки мовної картини світу й простежити “процес еволюційного розвитку найдавнішої архетипічної опозиції” [9: 119].

Однак мовна реалізація концепту “чоловік” у сучасній українській прозі в гендерному аспекті на сьогодні не була предметом самостійного наукового дослідження. Тож ця теоретична проблема потребує більш цілісного осмислення і є актуальною.

Предметом нашого вивчення є тропи як засоби вербалізації концепту “чоловік”.

Наше дослідження здійснено на матеріалі антології сучасної української прози “Декамерон” — збірки оповідань десяти популярних вітчизняних письменників, і чоловіків, і жінок [4] (Далі покликаємось на це видання, зазначаючи лише сторінку). Аналіз збірки дозволить визначити й порівняти засоби вербалізатори концепту “чоловік” у жіночій та чоловічій мовній картині світу.

Метою нашої статті є опис тропів як засобів вербалізації концепту “чоловік” на матеріалі чоловічих і жіночих сучасних українських текстів, адже у мові художнього твору саме тропи служать засобом розкриття зображуваного предмета, його якостей і рис.

Як відомо, одним із способів вираження гендерних ознак мовної картини світу є гендерно марковані семи, які вказують на належність позначуваного ними референта до чоловічої / жіночої статі.

О. Бондаренко підкреслює: попри те, що гендер не є мовною категорією, його зміст може бути розкритий шляхом аналізу мовних явищ, зокрема, одиниць мови, у семантиці яких вицленується компонент “стать” [3: 7].

В. Телія зазначає, що обов’язковою процедурою аналізу є попередня ідеографічна параметризація самого концепту за його частинами, які віддзеркалюють усі його іпостасі, серед яких: природно-фізичні, фізіологічні, психологічні та інтелектуальні, соціально-статусні, рольові тощо [11: 261–262].

Аналіз мовної тканини збірки виявив, що досліджуваний нами концепт розкрито за допомогою вербалізаторів-тропів: епітетів, порівнянь, метафор, метонімії, які описують зовнішні й внутрішні риси чоловіка.

Зовнішні риси розкриває концептуальний аспект “**природно-фізичні якості**”. У чоловічій прозі цей аспект представлений нагромадженням тропів: 1) **епітет+метонімія**: “*Маленький, опецькуватий мер із черевцем, на якому не заціпалися гудзики*” (А. Дністровий “Біла дівчинка”; с.74); 2) **епітет + порівняння**: “*Підозрілий експерт із зачіскою “наелектризоване волосся” та в здоровенних окулярах, які робили його очі вибалабушеними, мов у жаби*” (А. Дністровий “Біла дівчинка”; с. 65); 3) **епітет+метафора**: “*А в іншому помешканні <...> сиділи двоє похмурих сильних чоловіків <...>. Щетина на їхніх обличчях гостро зблискувала в світлі електрики, зморшки глибоко западали, коли вони супились і мовчали, ламаючи гострими міцними зубами рибячі кістки*” (С. Жадан “Вона знає всі шлягери цього року”; с.103).

У жіночій прозі концептуальний аспект “природно-фізичні якості” висвітлений яскравіше і представлений поодинокими тропами, як-от: 1) епітетами: *білі, невидючі очі, презирливі посмішки, веснянкуватий, аристократичний ніс, велетенський чоловік, двометрове чорнооке гевало, палючий брюнет, плюгавий пасажир, затяганий светр, насуплені брови, долоня велика, гаряча, порепана, ультрафіолетовий погляд, хижацьке обличчя, здорові, волохаті лапи, кремезний тип, клоунське волосся (у значенні руде, як у клоуна), ведмежа лапа*. Наприклад: “Вона вже підставила йому свій жадібний рот, ревниво стежачи за діловим задоволенням на його хижацькому обличчі” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 9); “<...> кремезний чорнявий тип з масним оплатним блиском в очах” (С. Поваляєва “Атракціон”; с. 241); 2) порівняннями: *вигнуті луком губи, очі, як море, тіло, як трансформаторна будка: “Зоранесподіванко, Зоране — подарунку. Зоране, пристрасте, яка буває тільки раз”* (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с. 211); “Зоран майже на всіх фото був напівголий і на пляжі. І він мав на те добру причину: хоч пика його була схожа на збиту боксерську грушу, мязи на решті тіла виглядали просто перфектно” (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с. 156), “Костик <...> дивиться Соні в очі своїми блакитно-сірими, кольору похмурого моря очима” (С. Поваляєва “Атракціон”; с. 231); “Він весь у татуваннях, як трансформаторна будка у графіті” (С. Поваляєва “Атракціон”; с. 239); 3) метафора: *воляча шия, очі, як жарини, як сонце: “Його очі сяють жаринами пляжної ватри”* (С. Поваляєва “Атракціон”; с. 246); “Його очі сяяли вилученням зі спектру ультрафіолетом” (С. Поваляєва “Атракціон”; с. 247).

Концептуальний аспект “природно-фізичні якості” у жіночій прозі представляють нагромадження тропів, як-от: 1) епітет + порівняння: *гепардова грація: “Ти дивишся на гнучку, мускулисту фігуру Зорана, що з гепардовою грацією пересувається по кухні”* (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с. 201); 2) метафора+епітет: “Він посміхнувся, мружачись ще більше — тепер цей вираз, ця мирна, ослйна, розгублена й лукава примруженість наче прилипла до його порізаного променями зморшок і шрамів, дещо поношеного обличчя” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 10); “Але одна справа — знати, а інша — раптом виявити, що на місці, від якого ти відрубала свого велетенського чоловіка, який пив з тебе кров, залишилася рана” (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с.149).

Концептуальний аспект “психологічні якості чоловіка, емоційний стан” представлений у чоловічій прозі: 1) епітетами: *замкнутий, похмурий, могутній, тасмничий, холодний мозок, гаряче серце, замріяний*

юнак, задерев’янілі губи. Наприклад: “Він був замкнутим, дуже замкнутим і похмурым чоловіком, як і личить тому, в кого справді є влада. Справжній чоловік завжди такий — похмурий, могутній, тасмничий” (Л. Дереш “Клуб молодих вдів”; с. 44); “Замріяний юнак з яскравою чуприною <...> пропускав усе це крізь своє гаряче серце і холодний мозок, не втрачаючи ні на мить самоконтролю” (С. Жадан “Вона знає всі шлягери цього року”; с. 105); “Бармен відчув, як на руках і шиї стало дибки волосся. Задерев’янілими губами він пробелькотів, що його, мабуть, з кимось сплутали” (Л. Дереш “Клуб молодих вдів”; с. 46); 2) порівняннями: “Він був підступним, як змія, небезпечним, як орел, впливовим, як Гольфстрім” (Л. Дереш “Клуб молодих вдів”; с. 44); “Він як тигр, який вичікує слушний момент для атаки” (Л. Дереш “Клуб молодих вдів”; с. 451); 3) метафорами: “Але... ви мене справді з кимось плутаєте... — ледве спромігся вичавити бармен” (Л. Дереш “Клуб молодих вдів”; с. 47); “Демони із золотими зубами й побитими пиками” (С. Ушкалов “Панда”; с. 300).

У жіночій прозі концептуальний аспект “психологічні якості чоловіка, емоційний стан” виражають поодинокі тропи: 1) епітети: *напружена постань, готова в будь-яку мить до дії, чоловіча дрібність духу, голос глухий, гарчання, хрипко сказав, жорстка впевненість, чіткий, формальний*. Наприклад: “По-батьківськи, ніжно і підбадьорливо прошепотів він, забираючи руку для того, щоб збентежено почухати нею голову” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 15); “<...> навис над нею, водночас рішучий і приречений, з насупленими бровами, з жорсткою впевненістю в кутиках губ” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 12); “Ти не уявляєш, який я насправді чіткий, який я формальний” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 12); 2) порівняння: “Пітер дуже-дуже делікатно обіймає тебе на прощання і легко, як пірїнку, торкається своїми губами твоїх” (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с.194); 3) метафори: “Я просто вже нічого не відчуваю, не відчуваю його, серця, наче воно скам’яніло, затерпло, вкрилося пухнастою пліснявою, як волосський горіх, як каштан” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 19); “Чоловіка, в зморшках обличчя якого ховаються і голод хижака, і втома та неспокій трав’яного” (С. Андрухович “Death is sexy”; с. 31).

Концептуальний аспект “психологічні якості чоловіка, емоційний стан” у жіночій прозі представлений також нагромадженням тропів: 1) епітети + метонімія: “Пітер трапляється за кілька днів. Спокійне обличчя в окулярах сумно дивиться вдалину з екрану” (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с. 154); 2) метафора+порівняння: “Він струсив

із себе зачарування, як пес струшує воду” (С. Андрухович “Death is sexу”; с. 15).

Концептуальний аспект “рольові характеристики (соціальний стан, інтелектуальні здібності)” ширше представлений в чоловічій прозі: 1) епітетами: *мажорний тип, звичайний паневропейський жлоб*; 2) порівняннями: “*Що ми сидимо тут, як полярники на крижині? <...> Що ж ми — тюлені, без гарячої води жити?*” (С. Жадан “Вона знає всі шляхери цього року; с. 105).

У жіночій прозі цей концептуальний аспект представляють епітети: *суперосвічений, “кар’єророблячі лондонські професіонали”* (С. Пиркало “Життя.Цілувати”; с. 151).

Аналіз мовної тканини збірки сучасної української прози “Декамерон” виявив, що у вербалізації концепту “чоловік” у жіночій та чоловічій сучасній українській прозі є спільні й відмінні риси. Спільними є концептуальні аспекти, які розкривають цей концепт: природно-фізичні якості (зовнішні риси) та психологічні якості чоловіка, емоційний стан, рольові характеристики соціальний стан, інтелектуальні здібності) (внутрішні риси). Відмінність виявлено у вербалізаторах, зокрема, в описах зовнішніх рис чоловіка в жіночій прозі природно-фізичні якості гіперболізовано, наголошено на аспекті фізичної привабливості/непривабливості, охайності, тоді як в чоловічій прозі підкреслено загрозливий зовнішній вигляд, як одну з ознак маскулітності, а фізична врода і акуратність в одязі не описані. Концептуальний аспект “психологічні якості чоловіка, емоційний стан” у жіночій прозі включає характеристику ставлення чоловіка до жінки, його почуттів до неї, а у чоловічій прозі, як і в концептуальному аспекті “природно-фізичні якості” наголошено на силі, могутності. Концептуальний аспект “рольові характеристики” у жіночій прозі, представлений у збірці, на відміну від чоловічої, майже не представлений. Це можна пояснити тим, що для чоловіка визначальною рисою успішності є соціальний статус, роль у суспільстві, тоді як для жінки це є другорядним.

Перспективи дослідження вбачаємо у вивченні вербалізаторів концепту “чоловік” на матеріалі інших текстів сучасних українських авторів.

1. Антонюк О. Репрезентація концепту “чоловік” у прізвиськовій номінації (на матеріалі антропонімії Донеччини) [Електронний ресурс] / О. Антонюк. — Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=9174>.

2. Аскольдов-Алексеев С. А. Концепт и слово // Русская словесность. Антология / под ред. В. П. Нерознака. — М.: Academia, 1997. — С. 267–279.

3. Бондаренко О. С. Концепти “чоловік” і “жінка” в українській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17 / Бондаренко О. С.; Донец. нац. ун-т. — Донецьк, 2005. — 19 с. — укр.

4. Декамерон. 10 українських прозаїків останніх десяти років [Текст] : збірка / укладання та післямова С. Жадана. — Харків : Книжковий Клуб “Клуб Сімейного Дозвілля”, 2010. — 320 с.

5. Демьянков В. З. *Понятие и концепт* в художественной литературе и в научном языке // Вопросы филологии. — 2001. — № 1. — С. 35–47.

6. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. — К.: Видавничий Дім Дмитра Бураго, 2006. — 328 с.

7. Колесов В. В. Концепт культуры: образ — понятие — символ // Вестник Санкт-Петербургского ун-та: Сер. 2. Языкознание. — 1992. — Вып. 3 (№ 16). — С. 30–40.

8. Плахотнік О. Неймовірні пригоди гендерної теорії в Україні [Електронний ресурс] / О. Плахотнік. — Режим доступу: <http://gender.at.ua/publ/4-1-0-222>.

9. Ставицька Л. О. “Чоловік (мужчина)” у концептосфері української фразеології [Текст] / Л. О. Ставицька // Мовознавство. — 2006. — № 2–4. — С. 118–129.

10. Степанов Ю. С. Концепт “причина” и два подхода к концептуальному анализу языка — логический и сублогический // Логический анализ языка: Культурные концепты. — М.: Наука, 1991. — С. 5–14.

11. Телия В. Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты [Текст] / В. Н. Телия. — М.: Языки русской культуры, 1996. — 288 с.

УДК 811.111’06’367.63

Н. Г. Мойсеєнко

КОНЦЕПТУАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ ЗАЙМЕННИКОВОЇ СПІВВІДНЕСЕНОСТІ: ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ (НА МАТЕРІАЛІ АНГЛІЙСЬКОЇ МОВИ)

Мойсеєнко Н. Г. Концептуальні категорії займенникової співвіднесеності: постановка проблеми (на матеріалі англійської мови).

Стаття показує наявність розбіжностей у поглядах лінгвістів на визначення категоріальної семантики займенників та обґрунтовує необхідність розробки концептуальних категорій займенникової співвіднесеності, що